
Słowo Rektora Ewangelikalnej Wyższej Szkoły Teologicznej

Drogi Czytelniku,

Oddajemy w Twoje ręce kolejny, jedenasty już tom periodyku „Theologica Wratislaviensia”. Tym razem jest on poświęcony myśli i życiu Dietricha Bonhoeffera, niemieckiego teologa pierwszej połowy XX wieku. Wierzymy, że Bonhoeffer jest jednym z tych świadków wiary, którzy zmuszają nas do tego, by na chwilę przystanąć w chaosie codzienności wobec pytania, czym jest chrześcijaństwo dzisiaj. Bonhoeffer, związany z Kościołem Wyznającym w czasach Trzeciej Rzeszy, od początku przeciwstawia się nazizmowi i jego ideologii. Swoim życiem i nauką wskazuje na istotę chrześcijaństwa, którą musi być naśladowanie Chrystusa: dzień po dniu, indywidualnie i we wspólnocie, w modlitwie i dobrych uczynkach. „Nie czynź rzeczy dowolnych – pisze – lecz odnajdź odwagę, by zawsze czynić to, co prawe, wszelkiej śmierci przeciwstawiaj życie, nie rozpamiętuj możliwości, lecz chwytaj odważnie to, co rzeczywiste”. Świadectwo życia i śmierci Bonhoeffera jest przejmujące, przenika do głębi i zmusza do refleksji. W swoim podejściu do teologii niemiecki myśliciel kontynuuje naukę reformatorów, zadając pytania i stawiając wyzwania, które były aktualne w połowie XX wieku i są aktualne dzisiaj mimo siedemdziesięciu dwóch lat od jego męczeńskiej śmierci. W swoim rozumieniu rzeczywistości teologicznej Bonhoeffer przekracza granice wyznaniowe, wskazując na Chrystusa, który wyrasta ponad wszelkie tradycje eklezjalne. Biorąc pod uwagę bogactwo myśli niemieckiego teologa, uznaliśmy, że tom jemu poświęcony doskonale wpisze się w tegoroczne obchody 500-lecia Reformacji. Stąd też tytuł niniejszego zeszytu, stąd też ekumeniczny zestaw najwyższej klasy znawców myśli Bonhoeffera reprezentujących różne kraje i kontynenty.

W imieniu całego zespołu redakcyjnego życzę przyjemnej i owocnej lektury.

A Word from the Rector of the Evangelical School of Theology

Dear Reader,

It is our pleasure to present you with Volume 11 of our periodical, *Theologica Wratislaviensia*. This volume is devoted to the life and thought of Dietrich Bonhoeffer, the German theologian and pastor of the first half of the 20th century. We believe that Bonhoeffer is an important witness of faith, one who makes us pause in our everyday existence and face the question of what Christianity means today. Bonhoeffer, one of the leaders of the Confessing Church during the time of the Third Reich, resisted Nazism and its ideology from the very beginning. In his life and thought he emphasized the essence of Christianity, which according to him means to follow Christ, day after day, individually and in community, in prayer and good deeds. As he wrote from Tegel Prison in his poem, "Stations on the Way to Freedom":

Not always doing and daring what's random, but seeking the right thing.
Hover not over the possible, but boldly reach for the real.
Not in escaping to thought, in action alone is found freedom.¹

The witness of life and death of Bonhoeffer penetrates the soul and forces us to reflect the meaning of life. In his attitude to theology, the German theologian continues the thought of the Reformers, while at the same time asking questions which were current in the middle of the 20th century, and which remain current today, seventy two years after his martyrdom. In his understanding of theological reality Bonhoeffer crosses denominational borders, pointing to Christ, who transcends all ecclesiastical traditions. Taking into consideration the wealth of the thought of Dietrich Bonhoeffer, we trust that this volume of *Theologica Wratislaviensia* devoted to him and his legacy concurs well with this year's celebration of the 500th anniversary of Reformation. Thus the title of the volume, thus the ecumenical set of the authors, well-known experts of Bonhoeffer's thought representing various countries and continents.

On behalf of the whole editorial team, I wish you a pleasant and fruitful reading of the volume.

Wojciech Szczerba
Redaktor Naczelny „*Theologica Wratislaviensia*”
Rektor EWST

---

1 Dietrich Bonhoeffer, *Letters and Papers from Prison*, DBWE 8:513.

Słowo Biskupa diecezji wrocławskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego

W roku jubileuszu Reformacji otrzymujemy do rąk nową pozycję o Dietrichu Bonhoefferze, Bożym człowieku, który bardzo poważnie potraktował wyznawanie chrześcijaństwa w czasie wrogim nie tylko Kościołowi i Chrystusowi, ale także człowieczeństwu. Bonhoeffer należał do teologów, którym nie wystarcza uzyskanie luterskiej odpowiedzi na pytanie, jak znajdujemy łaskawego Boga, ale stara się zrozumieć i przełożyć na współczesny język teologiczny odpowiedź, co to znaczy, że Bóg daje się odnaleźć w krzyżu Chrystusa. Wniosek Bonhoeffera jest zaskakujący, lecz niesłychanie istotny: Bóg jest słaby w tym świecie i jako Słaby odnajduje nas, a my Jego. Tylko w ten sposób Bóg jest z nami i tylko tak wzmacnia nas i nadaje sens naszemu wyznawaniu. Jednocześnie Bonhoeffer idzie dalej: napomina chrześcijan, że jeśli łaska ma być przyjęta i okazać się skuteczna, należy uczynić wszystko, co możliwe, aby nie była ona „tania”, lecz – przeciwnie – „droga”, to znaczy zobowiązująca do modlitwy i czynu, który jest konkretnym naśladowaniem Chrystusa w Jego Słowie. W tym sensie Bonhoeffer stale wzbogaca chrześcijaństwo wszystkich czasów, ponieważ wyklucza jakiekolwiek samozadowolenie. Co więcej, wyjmuje chrześcijanina z kontekstu Kościoła instytucjonalnego i każe nam wszystkim szukać Chrystusa i Jego woli w określonej rzeczywistości, jakby nie było Wszechmocnego!

Jako Biskup diecezji wrocławskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego dziękuję Autorom oraz Wydawcom za wykonane dzieło. Mam nadzieję, że osoba Dietricha Bonhoeffera raz jeszcze połączy nas wszystkich, dla których Ewangelia jest żywa i skuteczna.

A Word from the Bishop of the Wroclaw Diocese of the Lutheran Church

Im Jubiläumsjahr der Reformation bekommen wir ein neues Buch über Dietrich Bonhoeffer zur Hand, einem Mann Gottes, der das Bekennen des Christentums sehr ernst genommen hat, und zwar in einer Zeit, die nicht nur für die Kirche und Christus feindlich gewesen war, sondern auch für einen jeglichen Menschsein überhaupt. Bonhoeffer gehörte den Theologen an, denen nicht ausreichte, die berühmte Luthersche Frage „Wie finde ich den gnädigen Gott?“ zu beantworten; er versucht zu verstehen und auf moderne Theologiesprache zu übertragen, was das bedeutet, dass Gott darauf die Antwort im Kreuz seines Sohnes erteilt hat. Die Bonhoeffers' Schlussfolgerung ist verblüffend und äußerst wichtig: Gott ist schwach in dieser Welt und als Schwacher findet er uns und wir ihm. Nur so ist Gott bei uns gegenwärtig und als solcher stärkt er uns und gibt Sinn unserem Bekennen. Zugleich geht Bonhoeffer weiter: er ermahnt Christen, dass die geschenkte Gnade im Leben angenommen und wirksam sein muss, ansonsten darf sie nur als „billig“ anstatt „teuer“ bewertet werden. Man muss alles Mögliche tun, damit die Antwort eines Christen in effektiver Nachfolge vorkommt, im Beten und konkreten Handeln als Reaktion auf das Wort Christi. In diesem Sinne bietet Bonhoeffer eine stetige Bereicherung für die Christenheit aller Zeiten an, weil er jede Selbstzufriedenheit ausschließt. Mehr noch: er klammert einen Christen aus dem Kontext der institutioneller Kirche aus und verlangt von uns, nach Christus und seinem Willen in bestimmter Wirklichkeit zu fragen, als ob den Allmächtigen nicht gegeben hätte!

Als Diözesanbischof der Diözese Breslau der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Republik Polen bedanke ich mich bei den Autoren und dem Verleger für das gegebene Werk. Ich hoffe, dass die Person Dietrich Bonhoeffer uns Alle nochmals vereint, uns für welche das Evangelium lebendig und wirksam ist.

Ks. bp Waldemar Pytel

diecezja wrocławska Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego

A Word from the Editor

Volume 11 (2016) is the second volume of *Theologica Wratislaviensia* dedicated to the legacy of Dietrich Bonhoeffer. Since the appearance of Volume 5 (2010), interest in Bonhoeffer has only increased, both in Poland and abroad. This volume, planned and prepared as a contribution to the 500th year anniversary of the Reformation, includes contributions from established Bonhoeffer scholars and well as several new voices. The articles naturally fall into three groups, which focus respectively on Bonhoeffer's life and thought in relation to Luther (and Lutheran theology), to ecumenism, and to the role of Christians in the public sphere. Nevertheless, the striking degree to which these papers connect and interact with each other on multiple levels demonstrates both the ongoing interest in Bonhoeffer's work across national, linguistic, and ecclesiastical boundaries, as well as the futility of attempts by any given tradition to appropriate Bonhoeffer for its exclusive use.

Section I, Bonhoeffer and Lutheran Theology, reflects the extent of Bonhoeffer's debt to Luther, who as scholars increasingly recognize arguably ranks first among the many sources of Bonhoeffer's thought. The opening article by Michael DeJonge on the ubiquity of Luther in Bonhoeffer offers a tantalizing foretaste of his research in this area (see DeJonge's forthcoming monograph, *Bonhoeffer's Reception of Luther*. Oxford, May 2017). Michael Fletcher addresses the ecumenical implications of Bonhoeffer's theology of the cross, from the starting point of Bonhoeffer's 1932 address in Gland entitled "The Church is Dead". Jerzy Sojka draws extensively on Luther's own life and works as well as the Lutheran Symbolic Books to present Bonhoeffer's defense in *Discipleship* of "costly grace" as a powerful restatement in his day of Reformation theology, and its doctrines of *sola gratia*, *sole fide*. Steven van den Heuvel brings the discussion up to the present by arguing that Bonhoeffer's appreciation of bodily life resonates well with the Capabilities Approach to human development,

and thus helps foster constructive dialogue between Capabilities Approach and theology. In “Bonhoeffer’s Incarnational Humanism”, Jens Zimmermann argues that Bonhoeffer’s Christ-centered theology, with its focus on being and becoming truly human, at once recalls the patristic idea of *theosis* (deification) and enables him to transcend his Lutheran context to become a truly ecumenical theologian.

Section II, Bonhoeffer and Ecumenism, picks up on the ecumenical threads already visible in Section I by exploring specific aspects of Bonhoeffer’s thought in the context of ecumenical dialogue. Bogdan Ferdek begins this section by examining the historical and theological similarities between the eschatology of Dietrich Bonhoeffer and Romano Guardini. Bogusław Kochaniewicz continues the ecumenical dialogue by examining Bonhoeffer’s understanding of *Homo imago Dei* in *Creation and Fall* and *Discipleship* from the perspective of Catholic anthropology, as expressed in the recent document published by the International Theological Commission, “Communion and Stewardship”. Next, Magdalena Piekarska analyzes selected models of Bonhoeffer’s interpretation of the Passion of Christ, including God’s humiliation and elevation, the connection between the Passover and the New Creation, and Bonhoeffer’s proposed non-religious interpretation, all of which reveal Bonhoeffer’s interest in the anthropological aspects of Christ’s Passion. Sam Randall closes this section by examining the theological significance of suffering for two 20th century martyrs, Dietrich Bonhoeffer and Edith Stein, arguing that both understood suffering for others – *Stellvertretung* – as an essential model of Christian discipleship, which by virtue of its Christological significance thus serves as an ecumenical paradigm.

Section III, Bonhoeffer on the Church vis-à-vis the State and Society, approaches this ever-relevant topic from selected historical and cultural perspectives. Carlos Caldas explores the various attitudes and approaches taken by Brazil’s large and growing Protestant community towards Christian involvement in politics and the public sphere. Barry Harvey develops this theme by extending Bonhoeffer’s figure of the polyphony of life to argue for the Church as the body of Christ present and active in the world. Michał Paziewski takes a historical look at the influence of Dietrich Bonhoeffer’s thought in shaping the ethical foundations of the Polish opposition movement in its struggle against the Soviet-backed socialist government of the People’s Republic of Poland. Jens Zimmermann closes the volume with a nuanced statement of Bonhoeffer’s involvement in the conspiracy to overthrow the government of Nazi Germany, including the attempted efforts to assassinate Hitler, arguing that his decision, undertaken as unique personal act of free responsibility for the sake of others in obedience to Christ, does not provide theological or ethical justification for the use of violence.

Throughout this volume of *Theologica Wratislaviensia*, citations from the German and English critical editions of Bonhoeffer's works are referred to respectively as DBW (Dietrich Bonhoeffer Werke) and DBWE (Dietrich Bonhoeffer Works English). A bibliography of all volumes in these editions is given below in the List of Abbreviations (*Wykaz skrótów*). The first citation in each article from a given volume includes the volume title, followed by the abbreviated volume and page number, e.g.: Dietrich Bonhoeffer, *Discipleship*, DBWE 4:56. Subsequent citations of each volume within a given article are referenced by the abbreviation alone, e.g.: DBWE 4:58. At times when reference is made to a specific document within a volume, the title of the document is given followed by the abbreviated volume and page number, e.g.: Bonhoeffer, "The History of Twentieth-Century Systematic Theology," DBWE 11:244.

On behalf of the many contributors to this volume, it is with great pleasure that we present Volume 11 of *Theologica Wratislaviensia* to you, our Readers.

Joel Burnell
Editor